

„COSTUL UCENICIEI”, DE DIETRICH BONHOEFFER

Autor: Silviu Vaipan † | 17 decembrie 2021

Dietrich Bonhoeffer, teolog de obârșie germană, născut în 1906, trăiește în cea mai mare parte a vieții sale în țara natală, remarcându-se atât în vremea sa, cât și post-mortem ca personalitate deosebit de valoroasă, atât în domeniul practic, pastoral, cât și în cel teoretic, al cugetării teologice, fiind considerat în contemporaneitate unul dintre marii teologi ai secolului XX. În 1945, însă, viața sa de gânditor și de slujitor al bisericii este curmată brusc, întrucât, în urma detenției sale în închisoare, este executat de regimul național-socialist pentru implicarea sa, considerată a fi conspirativă, împotriva liderilor naziști. Regretabil, moare cu puțin timp înainte de capitularea Celui de al Treilea Reich, lăsând în urmă atât scrierile sale, receptate în prezent drept *christian classics*, cât și exemplul personal, dăinuitor, de fruntaș al asumării crucii.

Scurtimea vieții sale rămâne pentru posteritate o tragedie, atunci când moartea sa este privită în lumina potențialului său. Suma lucrărilor sale reprezintă, într-adevăr, bună-cuvântare a sa față de ceilalți, însă totalitatea înfăptuirilor lui, care includ acțiuni controversate, conspirative, nu provin din necesitatea îndeplinirii vreunei porunci (în sens de punere în practică) ci au ca fundament „îndeplinirea” (adică ajungerea la deplinătate a) persoanei sale ca model de virtute. Mai mult, ele trebuie văzute ca îndeplinite căci Hristos, care întâlnește înfăptuiri știrbe în mod frontal, nu Se înșală că acestea ar fi altceva decât sunt în realitate, însă El, fără să ne înșele, le face depline prin mila și harul Său. De altfel, Bonhoeffer, după cum el însuși recunoaște, se bazează pe dreptatea lui Hristos chiar dacă, în ochii noștri, acțiunile sale, asemenea demersurilor împotrivoare reprezentanților statului, sunt discutabile la nivel de etică normativă. Privindu-l pe Bonhoeffer ca persoană, îl putem recunoaște drept binecuvântare, drept mărturie, drept mărturisitor, drept martir și, îndrăznind mai departe, ca drept și fără nimic altceva după. Propun în această lucrare un nou filtru prin care să fie privită cartea recenzată, și anume, integrând-o întru cine este Bonhoeffer în „totalitatea” lui, atât cât suntem noi luminați să înțelegem integralitatea unui om, având, totuși, scopul de a descoperi integritatea acestuia și de a ne molipsi de ea. Adică, să fim interesați și despre ce scrie în carte, dar, depășind acest stadiu, să devenim curioși despre ce scrie în carte

autorul. În etica virtuții, orice act al persoanei este unul moral, iar virtutea se învață atât din experiență, cât și asemenea meșteșugurilor, prin ucenicie, prin imitație. La ceva de felul acesta ne cheamă și cartea *Costul Uceniciei*.

Dietrich Bonhoeffer publică în 1937 *Costul uceniciei*, apărută sub titlul original *Nachfolge*. În recenzia de față folosim ediția românească publicată recent, în 2020, care este o retipărire și totodată o revizuire a primei ediții.¹ Traducerea este întocmită din limba germană de către Ligia Taloș, sub îndrumarea editorului Emanuel Conțac.² Opera se dovedește a fi un clasic creștin mai mult decât epocal, însemnată nu doar pentru timpul în care a fost realizată, ci prezentându-se și astăzi cititorului cu aceeași relevanță și urgență ca în momentul publicării ei. Rolul cărții este pedagogic prin excelență, întrucât meditațiile ce o constituie apar în strânsă legătură cu seminarul de la Finkenwalde, la care Bonhoeffer predă din 1935 până în 1937 (p. 14). Solemnitatea cu care trebuie lecturată cartea provine din asumarea uceniciei de către autor pe parcursul existenței sale. Aceasta face ca tema uceniciei creștine să fie „întrupată” de către Bonhoeffer într-un moment istoric în care biserica germană portretiza creștinismul ca o chemare la compromis, prin însăși alierea acesteia cu ideologia nazistă. Un an după ce Hitler devine cancelar, are loc în 1934 sinodul de la Barmen, ca răspuns față de eșecul incorrigibil al bisericii oficiale. *Reichskirche*, adică biserica evanghelică germană, acceptă clauza ariană la „Brown Synod”, unde și jură credință Führerului. Împotrivirea față de o astfel de acțiune duce la formarea unei „Biserici Mărturisitoare”, în care se va implica și Bonhoeffer ca lider și care își va lua responsabilitatea de a rămâne autentică și credincioasă lui Hristos.³

Responsabilitatea comunității creștine trebuie manifestată și față de semeni, aceasta neimplicând doar îngrijirea victimelor de sub „roata statului” sau tragerea la răspundere a acestuia în vremuri de restriște, ci și, eventual, „a opri roata însăși” când „Biserica constată că statul eșuează în rolul lui de a înfăptui ordinea și legea” (p. 13). În acest context istoric, *Costul uceniciei* se dovedește a fi un pilon al unei „teologii a rezistenței”⁴, regăsită și în celelalte lucrări ale autorului. Moartea acestui mare teolog trebuie înțeleasă ca plătirea prețului uceniciei iar, împreună cu lucrarea sa scrisă, drept o chemare a omului de rând la radicalitatea căii creștine: „Crucea este pusă pe umărul fiecărui creștin [...] Fiecare chemare a lui Hristos duce la moarte.” (p. 78)

Autorul debutează în prefața cărții prin avertismentul că Biserica, adeseori, oprește calea omului de rând spre Hristos printr-o predicare poate prea „greoaie și dificilă” (p. 25) sau prea „dogmatică” și „prea puțin pentru viață”; uneori, îmbibată de păreri personale ale celui ce o expune, fără mesajul lui Hristos pentru ascultători; expusă, de asemenea, într-un mod care relevă ucenicia ca o povară de nesuportat și ca pe o cale pe care doar câțiva oameni o pot urma. Așadar, Bonhoeffer pune în discuție paradoxul uceniciei creștine, deziderat ce pare chinător, excentric și imposibil (p. 25) pentru omul laic și care pare la antipodi cu ce afirmă Scriptura despre poruncile Domnului, „...care

nu sunt grele.” (1 Ioan 5:3) Întrebarea principală a preambulului cărții pare a fi aceasta: Este ucenicia posibilă și pentru omul de rând, și, dacă da, nu cumva doar sub formele legaliste sau diluate ale acesteia?

Diluarea Evangheliei de către contemporanii săi se pare că îl măcina sufletește pe Bonhoeffer atunci când acesta a realizat că, deși reforma a adus o perspectivă biblică despre har, totuși aceasta a fost curând înlocuită cu o ucenicie lejeră și frivolă, cu un „har ieftin”, ce are unicul scop de a aduce celui ce crede confortul că a fost justificat. Despre conflictul dintre „harul ieftin” și „harul costisitor” se discută în capitolul întâi, primul fiind văzut ca inamicul principal al bisericii creștine. În perspectiva lui Bonhoeffer „harul ieftin” nu justifică păcătosul, așa cum este biblic, ci păcatul, iar omul rămâne prins în mirajul că, harul fiind oferit gratuit, acesta devine și nevaloros sau ieftin. În opoziție cu „harul ieftin”, autorul propune o reîntoarcere la înțelesul scripturistic al uceniciei, în care grația nu doar că Îl costă totul pe Dumnezeu, ci îl va costa totul și pe ucenic, inclusiv viața sa. Luther putea scrie despre *sola gratia* doar fiindcă a încercat să ajungă la Dumnezeu prin eforturile proprii și a eșuat. Întocmai de aceea și ieșirea sa din mănăstire a fost „cel mai puternic asalt pe care l-a suferit lumea din zilele creștinismului timpuriu” (p. 36), nu fiindcă preceptele uceniciei au fost abandonate de acesta, ci fiindcă înțelegerea „harului costisitor” l-a făcut să accepte că, de atunci încolo, „înlesnirile deosebite ale vieții monahale au devenit datoria fiecărui creștin” (p. 37).

Iată un citat distins și valoros al cărții, care pune în contrast harul ieftin și harul costisitor:

„Harul ieftin este dușmanul de moarte al bisericii noastre. Astăzi, lupta se dă pentru harul care costă scump. Harul ieftin înseamnă har ca marfă de duzină: iertare ieftină, mângâiere ieftină, sacramente ieftine; harul a devenit tezaurul nesecat al Bisericii, din care se distribuie cu mână largă, fără șovăieli și fără limite; har fără preț, har fără costuri. Harul ieftin înseamnă justificarea păcatului, nu a păcătosului. Harul ieftin înseamnă predicarea iertării fără pocăință, înseamnă botez fără disciplină bisericească, euharistie fără mărturisirea păcatelor, absolvirea de păcat fără spovedanie. Harul ieftin este un har fără ucenicie, un har fără cruce, un har fără Isus Hristos cel întrupat și viu. Harul costisitor este Evanghelia pe care trebuie să o căutăm necurmat, darul pe care trebuie să-l cerem, ușa la care trebuie să batem. Este costisitor pentru că ne cheamă la ucenicie, este har pentru că ne cheamă la ucenicie în școala lui Isus Hristos. Este costisitor pentru că osândește păcatul, este har pentru că îl justifică pe păcătos. Mai presus de toate, este costisitor, fiindcă a fost scump pentru Dumnezeu, fiindcă L-a costat pe Dumnezeu viața Fiului Său - și fiindcă ceea ce L-a costat scump pe Dumnezeu nu poate fi ieftin pentru noi. Înainte de toate, este har fiindcă Dumnezeu n-a considerat viața Fiului Său un preț prea mare pentru viața noastră, ci L-a dat pentru noi. Harul costisitor este întruparea lui Dumnezeu.

Ucenicia e o desprindere de siguranța lumii, o aruncare a celui ce ascultă în vârtoarea nesiguranței materiale și sociale. Cel ce o acceptă trebuie să abandoneze tot ceea ce îi stă în calea de a fi ucenic, iar siguranța sa va fi ancorată doar în Isus Hristos. De asemenea, ucenicul trebuie să accepte intrarea în situația creată de Hristos în care credința devine posibilă, însă această „acceptare” nu este decât o faptă moartă, nemeritorie, iar credința omului nu este justificată decât prin chemarea lui Hristos. Astfel, devin adevărate ambele afirmații paradoxale, cum că „numai cel ce crede este ascultător” și „numai cel ce ascultă crede” (p. 51).

Un merit deosebit al *Costului uceniciei* este că în aceasta rezidă și persistă o teologie a rezistenței. De asemenea, cartea conține interpretări extraordinar de valoroase asupra uceniciei. Însă a fi discipol nu rămâne un act parcurs în solitudine, dar nici o experimentare nemijlocită a realității. Isus devine mijlocitorul între om și realitate. Moartea omului împreună cu Hristos e o moarte reală, iar Biserica este prezența reală în lume a Cuvântului întrupat. Datoria ucenicului este legată exclusiv de Hristos, de aceea omul va fi responsabil față de tot și toate prin Isus. Interpunerea lui Hristos nu aduce, însă, lejeritate și lenevie, ci o responsabilizare a ucenicului de a trăi în Acesta.

Trăirea în Hristos înseamnă viețuirea în comunitate, dependența de Domnul prin discipline spirituale și ascultarea întru totul de poruncile Lui. Ucenicul devine fanatic în ochii lumii, batjocorit și renegat, astfel purtând crucea ce îi este dată, care înseamnă nu doar suferință, ci și respingere din partea celorlalți. Crucea, pentru cel care nu o primește, rămâne o povară de nesuportat, însă pentru acela care o îmbrățișează, ea apare ca un jug ușor. Explorarea Predicii de pe Munte de către Bonhoeffer relevă o comoară plină de vigoare a Scripturilor. Poruncile Mântuitorului nu se adresează doar unei elite, ci tuturor credincioșilor. Fiecare persoană trebuie să accepte ceea ce în ochii lumii pare a fi excentric și imposibil de îndeplinit. Creștinismul nu e o mișcare ezoterică și elitistă, căci Hristos se adresează cu aceeași severitate tuturor. Aceasta face ca lectura să se adreseze fiecărui cititor în mod personal, cu o forță de tractare și cu o autoritate excepțională, întrucât cartea este, în fapt, o expunere și o comentare a cuvintelor Mântuitorului. Bonhoeffer accentuează importanța uniunii ipostatice a naturilor lui Hristos pentru adunarea credincioșilor. Cuvântul, devenind trup, poartă în sine întreaga umanitate care, înainte de întrupare, „a respins Cuvântul neîntrupat” (p. 210). Asumându-și în trup întreaga umanitate pierdută, Hristos dă posibilitatea ca cei răscumpărați să devină mădulare ale Sale, prin intrarea în Biserică. Astfel, biserica este văzută în capitolul al zecelea ca „prezența reală a lui Hristos în lume.”

Chemarea lui Hristos este individuală, așa încât rupe relații și dezbină familii. „Hristos vrea să îl separe pe om de ceilalți”, prezintă Bonhoeffer în capitolul al cincilea. Profunzimea gândirii teologice a autorului aduce ideea că Hristos nu e doar mijlocitor între om și Dumnezeu, ci și, fapt trecut cu vederea, între om și alt om, ba chiar mai mult, între om și realitate. Relația nemijlocită a omului cu lumea „a fost doar o iluzie”... „care

l-a împiedicat [pe acesta] să creadă și să asculte.” Drumul „spre ceilalți” e „prin Hristos.” Este redat episodul jertfirii lui Isac de către părintele credinței, Avraam, ce întărește afirmația lui Bonhoeffer despre amăgirea nemijlocirii între om și realitate, reliefând faptul că doar prin „ruptura tainică” de Isaac, Avraam l-a putut primi pe acesta înapoi. Răspunsul Mântuitorului față de ucenici este că, devenind „ucenici de dragul Lui”, le va fi „dăruită părășia comunității.”

Viața ucenicilor e văzută ca extraordinară prin destinul special pe care îl au ei. Aceștia trebuie să fie o comunitate vizibilă în lume, luminând ca o cetate pe munte. Proclamarea Evangheliei, deși necesară, trebuie limitată, căci „risipa de har ieftin stârnește dezgustul lumii”, iar porcilor nu trebuie să le fie aruncate mărgăritare, așa cum precizează textul biblic. Deși ucenicii vor fi separați de lume, ei nu trebuie să o judece și „să creadă că pot fugi [de aceasta], rămânând în grupul lor mic...” Predica de pe Munte din Evanghelia după Matei reprezintă miezul cărții *Costul uceniciei*, analizarea ei fiind o parte substanțială a cărții. Grăitor în special pentru contextul politic și social al publicului inițial al cărții, este accentuată importanța iubirii și, totodată, este explicat înțelesul biblic al acesteia. Ea este „definită clar în termenii iubirii dușmanului.” (p. 128)

Hristos nu va vorbi ucenicilor despre ucenicia acestora folosindu-se de cuvinte compătimitoare. Starea ucenicilor nu trebuie deplânsă și nici înțeleasă ca nenorocire. Lipsa lor materială sau respingerea lor de către lume este, în schimb, în capitolul al șaselea al cărții, surprinsă ca fiind onorată de Hristos prin Predica de pe Munte. Aceasta, după cum spune autorul, nu se adresează mulțimilor, ci ucenicilor. Ei sunt cei săraci, batjocoriți, blânzi și prigoniți. Însă Hristos se adresează lor arătând binecuvântarea în care ei se află, folosind oracolul benedicției: „Ferice.” Virtutea ucenicilor nu stă în simpla stare a lor, ci în faptul că aceștia au pierdut totul *de dragul lui* Hristos.

Crucea „se naște din atașarea noastră exclusivă de Isus Hristos” și înseamnă suferință, respingere și batjocorire *pentru Hristos*. Totuși, suferința de dragul lui Isus nu aduce creștinului „nenorocire și disperare, ci înviorează și liniște pentru suflet, o bucurie nespuse de mare”(p. 82), care se naște din faptul că doar prin purtarea suferinței umane de către Hristos, ucenicul poate simți că povara crucii devine „ușoară”, fiindcă „jugul Lui este bun.”

Cartea se adresează unei Germanii cu un procentaj substanțial al populației format din creștini protestanți. Drept consecință, ideile autorului nu pot fi înțelese decât pătrunzând în lumea sa, cea în care *biserica* are o mare problemă întocmai fiindcă protestantismul, reprezentat local de creștinii germani, a lăsat frâu liber pericolelor care îl pășteau. Unii ar spune că protestantismul, accentuând justificarea în mod excesiv (îndreptățirea, adică imputarea juridică a unei neprihăniri/dreptăți „străine” asupra credinciosului, mai exact, în viziunea paulină, a neprihănirii lui Hristos, adică a

nevinovăției, sfințeniei, curățeniei, vredniciei și meritelor Sale), a căzut în prăpastia unei doctrine exaltate prea mult, deși toate celelalte aspecte de învățătură creștină ar fi cel puțin la fel de vrednice de luat în seamă. Părerea mea este însă că, în viziunea lui Bonhoeffer, nu doctrina justificării, înțeleasă în specificul ei protestant, ar fi problematică, și nici accentuarea ei într-o măsură prea mare, care ar aduce, vasăzică, dezechilibru în învățătura creștină - ce ar trebui să fie întreagă, echilibrată, multifacetată și niciodată unilaterală. Repet, nu această posibilă dezordonare a raportului de forțe în tensiune dintre doctrine, care țin structura creștinismului încheată și bine strânsă laolaltă, ci repetarea unei doctrine până la transformarea ei într-un *slogan* religios: aceea are efecte devastatoare asupra bisericii creștine.

Bonhoeffer, drept urmare, nu a apelat la propăvăduirea unui experimentalism pietist, religios, prin care credinciosului i se cere să renunțe la importanța doctrinei, de dragul experimentării unei relații personale cu Hristos, ci el privește venirea omului la Mântuitor prin Cuvânt, prin catehizare, care înseamnă, pentru contextul de atunci, cauterizarea rănii bolnave a bisericii evanghelice cu un mesaj neîndoios și dur, dar care e întâi *mesaj* și care, în mod fundamental, provine din Scriptură. Așadar, mesajul prezentat de scriitor nu are în vedere o acomodare a lejerității și leneviei în creștinism, ci, mai degrabă, impune un standard înalt, care reclamă o rigurozitate monastică pentru *orice* ascultător al mesajului și nu doar pentru câțiva aspiranți cutezători. Concluzia este drastică, teribilă, intransigentă: omul chemat la ucenicie este acela chemat la moarte, atât față de viciu, cât și față de irezistibilă justificare de sine înaintea lui Dumnezeu; *chemarea este a lui Hristos*; harul îl va costa *totul* pe ucenic.

Dictonul „Ecclesia reformata, semper reformanda” este îmbrățișat de autor, după câte se pare, fiindcă excesele unor doctrine ce se revendică în mod fals ca fiind scripturale sunt demascate și condamnate. În principal, este condamnat harul ieftin, în spiritul căruia are loc colaborarea bisericii oficiale germane cu regimul nazist. Puterea de persuasiune a scrierii nu stă, însă, într-un discurs bombastic, într-o îmbinare de sloganuri bine alese, spre înflăcăarea cititorului, ci într-o autoritate care provine, în primul rând, dintr-o exegetare a cuvintelor lui Hristos, a căror înțeles nu este îndulcit sau îmblânzit de teologul german. Cartea rămâne o „strigare” răsunătoare pentru trezirea unei biserici amorțite. Mai apoi, în al doilea rând, autoritatea provine din gândirea profundă a lui Bonhoeffer, care nu se lasă pradă unei leni intelectuale, asemenea multor creștini din prezent, care consideră accesul direct la Tronul lui Dumnezeu, prin Hristos, motivul principal pentru care misticismul individualist și pietist, în defavoarea unei relații amiabile cu tezaurul cultural, este privit ca suficient pentru umblarea creștinească. Autorul se depărtează de această perspectivă deși doar pentru a-i contracara excesele și, mai apoi, pentru a o îngloba, într-o formă sănătoasă, în înțelesul uceniciei. Iată ce spune Eberhard Bethge, prieten apropiat care i-a scris biografia, despre Bonhoeffer și familia sa, în privința relației acestora cu educația: „...Fiul familiei unui profesor care întruchipa ce e mai bun în tradiția burgheziei germane; el a făcut din

teologie preocuparea vieții sale.”⁵ și:

„Universul bogat al înaintașilor săi a stabilit etalonul de măsură pentru viața lui Dietrich Bonhoeffer. Acesta i-a dat o siguranță în gândire și un anume fel de a fi ce nu pot fi dobândite în cursul unei singure generații. El a crescut într-o familie care susținea că esența învățării nu stă în educația formală, ci într-o obligație adânc înrădăcinată de a fi păzitorii unei moșteniri istorice și, totodată, a unei tradiții intelectuale mărețe. Pentru Bonhoeffer aceasta a însemnat a învăța să înțeleagă și să respecte ideile sau înfăptuirile generațiilor trecute. De asemenea, aceasta l-ar fi putut îndrepta spre a lua decizii și a întreprinde anumite acțiuni care să stea în conflict cu cele ale înaintașilor săi – și, exact în felul acesta el, de fapt, să îi onoreze.”⁶

Din pasajele de mai sus, cât și din cartea sa, iese la suprafață această apreciere a culturii de către autor, una care nu stă în calea creștinului decât asemenea cazului în care fiecare virtute, odată înfăptuită, aduce cu sine pericole ce, în lipsa înfăptuirii ei inițiale, nu ar fi posibile. Unul din marile pericole ale creștinătății pe care îl subliniem, folosindu-ne de exemplul pozitiv, în acest sens, a lui Bonhoeffer, cât și de faptul că, în cartea recenzată, există un nivel semnificativ de profunzime filozofică, este atitudinea anti-intelectuală, specifică unei părți semnificative a creștinilor de astăzi. Pilda lui Bonhoeffer este luminoasă întocmai fiindcă el se situează la antipodi față de extreme nesănătoase din creștinism, cum ar fi cea menționată mai sus. Iată un intelectual care este și ucenic, un disident și totodată un păstor ce își asumă păzirea și valorificarea tradiției culturale germane; un membru activ al bisericii evanghelice germane, dar unul implicat în activități ecumenice; lipsit de spirit sectar, dar și de conformismul orb față de vreo instituție, doritor însă de a fi supus lui Hristos și Bisericii. Un om care a dat la o parte confortul harului ieftin, a tipului de har tolerant față de compromiterea lui Hristos de dragul siguranței proprii, a familiei sau a bisericii. Și, în mod paradoxal, așa cum amintește Eric Metaxas, în biografia sa despre Bonhoeffer, un spion implicat în activități conspirative împotriva lui Hitler. Paradoxul provine din faptul că el, atât în carte, cât și în alte predici sau scrieri, tinde să aspire spre pacifism.⁷

Bonhoeffer este, în opinia mea, un gânditor foarte nuanțat, a cărui maturare deplină a gândirii a fost întreruptă, din nefericire, de moartea sa, și care prezintă perspective originale și profunde despre ucenicie, acompaniate de devoțiune și de predare de sine către Hristos, fapte care vorbesc la fel de mult ca scrierile sale. Chemarea din cartea sa pe tema uceniciei reprezintă un strigăt răsunător și ferm față de creștinismul nominal, cultural, de fațadă. Acela care parcurge cartea nu poate să nu fie pus înaintea luării unei decizii de cotitură față de Hristos. În lumina celor spuse mai sus, *Costul Uceniciei* este un *must read*, al cărui mesaj mănos și ziditor trebuie asumat de fiecare creștin, prin citirea, mai întâi, a cărții iar, mai apoi, printr-o adâncă meditație asupra belșugului din ea.

„Luați jugul Meu asupra voastră și învățați de la Mine, căci Eu sunt blând și smerit cu inima; și veți găsi odihnă pentru sufletele voastre. Căci jugul Meu este bun și sarcina Mea este ușoară.” (Matei 11:29-30)

NOTE

1. A se subînțelege că citatele ulterioare, la care se va menționa între paranteze doar pagina, provin din noua ediție a cărții. ↑
2. Prima ediție a cărții a apărut în 2009 și a fost publicată de Editura Pelerinul. ↑
3. John W. de Gruchy, *The Cambridge Companion to Dietrich Bonhoeffer*, Cambridge, Cambridge University, 1999, p. 19-20. ↑
4. John W. de Gruchy, *The Cambridge Companion to Dietrich Bonhoeffer*, p. 20. ↑
5. Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer, Theologian, Christian, Man for his Times; a Biography*, Minneapolis, Augsburg Fortress, 2000, p. 15. ↑
6. Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer, Theologian, Christian, Man for his Times; a Biography*, p. 13. ↑
7. Un articol care susține că Bonhoeffer a fost condamnat, de fapt, pentru pacifism, e următorul:
<https://www.abc.net.au/religion/a-pacifist-and-enemy-of-the-state-bonhoeffers-journey-to-nonviol/10094798> (Accesat ultima dată pe 29/11/2021, 22:57) ↑

BIBLIOGRAFIE

Bonhoeffer, Dietrich, *Costul Uceniciei*, trad. de Ligia Taloș, Editura Roua, 2020.

Biblia, ediția Dumitru Cornilescu (VDCC).

W. de Gruchy, John, *The Cambridge Companion to Dietrich Bonhoeffer*, Cambridge, Cambridge University, 1999.

Bethge, Eberhard, *Dietrich Bonhoeffer, Theologian, Christian, Man for his Times; a Biography*, Minneapolis, Augsburg Fortress, 2000.

<https://www.abc.net.au/religion/a-pacifist-and-enemy-of-the-state-bonhoeffers-journey-to-nonviol/10094798> (Accesat ultima dată pe 29/11/2021, 22:57).

Imagine: Dietrich Bonhoeffer și Wilhelm Rott (1938); Sursa: Wikimedia Commons